

probeert uit te werken. De einddatum 1839 van haar levensverhaal vormt dan toch wel een probleem, een vol decennium voordat Willem III als staatshoofd optrad. Deze uitgave is voortreffelijk verzorgd en voorzien van annotaties, literatuurverwijzingen, genealogische overzichten en een personenregister.

De kwalificatie voortreffelijk kan helaas niet verleend worden aan de door Hella Haasse verzorgde brievenuitgave van Sophie. Wel komen er genealogische overzichten, maar geen literatuurverwijzingen of registers, en slechts een summier aantal verklarende noten in voor. De uitgave pretendeert niet wetenschappelijk te zijn. Voor de historicus is deze brievenuitgave dan ook minder goed bruikbaar. De Amerikaanse hoogleraar S. W. Jackman heeft een eerste selectie gemaakt uit Sophie's brieven, die deel uitmaken van de collectie-Malet, bewaard in de Duke University te Durham (North Carolina). Uit deze keuze van Jackman heeft Haasse gezien de omvang ervan en op grond van andere, niet geëxpliciteerde redenen op haar beurt een selectie gemaakt. De nu door Haasse uit het Engels vertaalde en gepubliceerde brieven en fragmenten van brieven zijn door Sophie van 1842 tot haar dood in 1877 aan haar vriendin Lady Marian Dora Malet, geboren Spalding, geschreven. De brieven van Marian Malet aan Sophie zijn door de laatste helaas verbrand en over hun inhoud is dus weinig bekend. Sophie had de Malets in Den Haag leren kennen, waar de echtgenoot, sir Alexander Malet, tot 1842 secretaris bij de Britse legatie was. Koningin Sophie en Marian Malet hadden beiden een weinig gelukkig huwelijksleven; beiden waren energiek, intelligent, geestig, en bewogen zich graag in de wereld van diplomatie, politiek, cultuur en kunst.

De brieven in deze uitgave lijken vooral bedoeld een illustratie te vormen bij het verhaal, dat Haasse in vier gedeelten tussen de brieffragmenten door plaatst over leven en werken van Sophie. De wetenschappelijke kwaliteit van Tamses publikaties haalt het verhaal van Haasse in geen dele. Zo wordt Falck na zijn dood in maart 1843 (26) als trouwe vriend van Sophie opgevoerd. Ondanks Sophie's geloof in het spiritisme lijkt dat weinig reëel. Niets wordt medegedeeld over Sophie's pogingen voor en na de dood van Willem II, die slechts zeven jaar (33) geregeerd zou hebben, om de troon voor haar zoon te claimen. De scheiding van tafel en bed tussen Willem III en Sophie in december 1855 wordt niet vermeld. Bij de vermeende liefdesaffaire tussen Sophie en Willem Frederik Tindal (87) wordt niet verwezen naar H. J. Scheffer, *Een ongewoon heer met ongewone besognes* (Bussum, 1976), die de nodige informatie verschaft. De lijst met tekortkomingen kan zo voortgezet worden, maar vooral valt het te betreuren dat deze bronnenuitgave, die overigens hoge verkoopcijfers haalt, voor de naaste toekomst een wetenschappelijk verantwoorde uitgave van de rijke brievencollectie, bewaard op een voor Nederlandse historici moeilijk toegankelijke plaats, zeer onwaarschijnlijk maakt. Het wachten blijft dus op Tamses biografie over Sophie.

G. A. M. Beekelaar

W. van den Broeke, *Financiën en financiers van de Nederlandse spoorwegen 1837-1890* (Dissertatie Rotterdam; Zwolle: Waanders, 1985, 360 blz., f49,90, ISBN 90 6630 039 6).

Hoewel er sprake is van een zekere kentering van de populaire opvattingen over de economische ontwikkeling van Nederland in de negentiende eeuw, doen krenten als

apathie, gebrek aan ondernemingslust en Jan Saliegeest nog altijd opgang. Zo zou men geen belangstelling hebben gehad voor de aanleg van spoorwegen omdat het met de trek-schuit vlug genoeg ging. Nederlandse kapitalisten zouden al helemaal geen belangstelling gehad hebben voor deelneming in het kapitaal van dergelijke nieuwe ondernemingen, waardoor deze grotendeels in buitenlandse handen kwamen. De Nederlandse spaarder zou liever in veilige staatsleningen beleggen dan in riskante spoortjes. Recente onderzoekingen van onder anderen Boom en Saal hebben uitgewezen dat meestal gezonde economische motieven ten grondslag lagen aan de aanvankelijke aarzeling om spoorwegen aan te leggen. In zijn Rotterdamse proefschrift heeft Van den Broeke willen uitzoeken hoe het met de bereidheid van de Nederlandse kapitalist stond om ook daadwerkelijk deel te nemen aan de aanleg van het nieuwe vervoermiddel. Zijn algemene conclusie is dat het met die bereidheid aardig meeviel, al zijn er grote verschillen tussen de diverse spoorwegmaatschappijen. De oudste, de Hollandse Spoor, had aanvankelijk weinig moeite de eerste emissie van aandelen in Nederland, vooral Amsterdam, te plaatsen. In de verwachting van hoge dividenden waren Nederlandse geldschieters wel bereid deel te nemen, maar toen de exploitatie van de spoorweg eenmaal begonnen was en de rendementen bleken tegen te vallen, verloren de Nederlanders hun belangstelling. Een groot deel van hun aandelenbezit werd naar Duitsland verkocht. Voor de andere spoorwegen, zoals de Rijnspoor en de Centraalspoor klopt dit beeld niet helemaal, omdat hier vanaf het begin buitenlandse, respectievelijk Engelse en Franse, deelneming duidelijk aanwezig is. De laatste van de onderzochte maatschappijen, de Maatschappij tot exploitatie van staatspoorwegen, had in de eerste jaren weer een grotere Nederlandse inbreng, al is ook hier sprake van verkoop van aandelen naar het buitenland na de eerste tegenvallende exploitatieresultaten.

De conclusie van Van den Broeke dat de Nederlandse geldschietter primair geïnteresseerd was in speculatieve beleggingen, lijkt gewettigd. Toen de rendementen van de Nederlandse maatschappijen tegenvielen zocht hij zijn heil elders, waar hem betere resultaten werden voorgespiegeld. Hoe minder kennis van de kapitaalmarkten elders in de wereld voorhanden was, hoe groter de belangstelling van de Nederlandse kapitaalbezitter lijkt te zijn geweest. De hausse in Amerikaanse spoortjes in de jaren zeventig van de negentiende eeuw is daar een voorbeeld van. Ditzelfde verschijnsel doet zich ook voor bij de buitenlandse beleggers die in de niet al te best renderende Nederlandse spoorwegen werden gelokt door het voorspiegelen van hoge dividenden, die uiteindelijk zwaar tegenvielen. De grote Franse deelneming aan de Centraalspoor heeft een andere oorzaak, omdat de Franse aannemers van de lijn voor een deel in aandelen werden uitbetaald wegens gebrek aan geld.

De auteur heeft door minutieus onderzoek de aandeelhoudersregisters voor een belangrijk deel kunnen reconstrueren, compleet met beroepen en woonplaatsen. Een reusachtig werk als men weet dat het om duizenden namen gaat. Dat daarbij wel eens een foutje of onvolledigheid is ingeslopen is hem dan ook niet kwalijk te nemen. Een groot deel van de aandeelhouders van het eerste uur blijkt afkomstig uit bank- en handelskringen, maar in later jaren is een zekere democratisering van het aandelenbezit aan te wijzen. Kantoorbedienden, onderwijzers en employés van de spoorwegen komen steeds vaker voor in de registers. Historici zullen aangenaam verrast zijn onder de aandeelhouders van de Hollandse Spoor de bekende numismaticus P. O. van der Chijs aan te treffen, overigens een van de weinigen uit de wetenschappelijke wereld. Een enkele vraag blijft,

bijvoorbeeld naar het hoe en waarom van de overname van de meerderheid van de aandelen Centraalspoor door de Rhijnspoor in 1881, waar slechts een passant melding' van wordt gemaakt. Voor het overige laat Van den Broekes boek weinig te wensen over, maar men mag hopen dat hij nog eens een dergelijk werk kan ondernemen betreffende de overige Nederlandse spoorwegmaatschappijen.

A. J. Veenendaal jr.

K. Wauters, *Wagner en Vlaanderen, 1844-1914. Cultuurhistorische studie* (Koninklijke academie voor Nederlandse taal- en letterkunde, reeks VI, CXIII; Gent: Secretariaat van de Koninklijke academie voor Nederlandse taal- en letterkunde, 1983, 539 blz., Bfl700,).

Dit boek telt meer dan 500 bladzijden. De auteur heeft naar volledigheid gestreefd. Hij heeft ongeveer alle in Vlaanderen tussen 1842 en 1914 verschenen afzonderlijke publikaties op cultureel gebied doorgenomen, de meeste literaire en culturele tijdschriften, vele, vaak onuitgegeven, correspondenties van Vlaamse prominenten en, op een meer selectieve manier, de dagbladen. Hij heeft daarnaast ook in de archieven te Bayreuth gewerkt. Aan dit uitputtende onderzoek moet hij vele jaren hebben besteed. Op bladzijde 492 komt hij aan zijn conclusie toe: Wagners betekenis voor het Vlaamse cultuurleven blijkt gering te zijn geweest. De auteur vraagt zich niet af of men uit deze nuchtere constatering moet afleiden dat zijn enorme werk dus eigenlijk vrij zinloos geweest is. Hij heeft zijn genoegen in het onderzoek kennelijk niet verloren toen de beperktheid van de resultaten zichtbaar begon te worden. De lezer bespeurt dit genoegen op alle bladzijden van het boek. Het is levendig geschreven, in een stijl die geen concisie nastreeft, rustig betoogt zonder wijldlopgig te worden, zichzelf de tijd gunt en evenwichtig blijft ook als de auteur zich bezighoudt met zeer nerveuze literatoren en extatisch proza of opgewonden poëzie commentarieert. Het eigenaardige effect hiervan is dat men Wauters met geduld en gevoelens van sympathie volgt, zelfs wanneer hij kalm, nauwkeurig en met royale citaten aantoont dat bepaalde lang vergeten Vlaamse teksten terecht vergeten zijn.

Wauters deelt zijn stof in drie perioden in. De eerste, 1844 tot 1876, levert in Vlaanderen nog weinig materiaal van belang. Vlaanderen reageert later en langzamer op Wagner dan Frans-België en Brussel. Toch is het al in deze tijd dat zich in Vlaanderen het beeld vormt van de nationale Wagner die voor Duitsland doet wat Vlaamse componisten en literatoren voor Vlaanderen zouden moeten doen. Op die manier kon Benoits taak of rol in Vlaanderen worden vergeleken of zelfs gelijkgesteld met Wagners werk in Duitsland, al volgde Benoit Wagners muzikale vernieuwingen niet en was zijn talent, zoals ook de tijdgenoten zich realiseerden, natuurlijk kleiner. Deze nationale Wagner van de Vlaamse commentaar en de Vlaamse beweging werd geplaatst tegenover de interpretatie van Wagners muziek en theater die in Frans-België courant was. Wagner was daar juist bij uitstek een cosmopoliet, verwant aan de Belgische kunst die volgens de officiële, van de staat uit gedachte opvattingen een cosmopolitische was, vermenging van Germaanse en Latijnse culturen. Na 1876 — de opening van het theater te Bayreuth waardoor in heel Europa zo'n enorme impuls aan het Wagnerisme werd gegeven — verbreedde ook in Vlaanderen de discussie zich enigszins en Wauters analyseert zeer